

HET BEGRAFENISRITUEEL IN GENT TIJDENS DE 18de EEUW

Tineke SCHEPENS

1. Inleiding

Niets is zekerder in een mensenleven dan de dood. Elke samenleving had en heeft haar eigen manier om met deze eindigheid om te gaan. Er ontstonden dan ook specifieke begrafenisrituelen die telkens een duidelijk functie en een precies doel hadden. De strikte regels vormden een houvast voor de nabestaanden en bevatten een procedure die in een periode van verwarring en heftige emoties blindelings kon worden gevolgd. Het uiteindelijke doel was altijd de integratie van de dood in de gemeenschap en het in goede handen leiden van het verdriet.

In de 20ste eeuw is het onderwerp 'de dood' lange tijd taboe gebleven. De dood en de doden in hun concrete gestalte werden (en worden) zoveel mogelijk weggedrongen. Ook in de geschiedschrijving heerste een diep stilzwijgen. Aanvankelijk waren enkel de zogenaamde folkloristen geïnteresseerd in de oude gebruiken die langzaam verdwenen. In tijdschriften als *De Biekerf*, *Rond den Heerd* en het *Tijdschrift voor Volkskunde* kan men een hele reeks anekdotes vinden over specifieke handelingen die bij een overlijden werden uitgevoerd, met een sterke nadruk op de regionale verschillen. Daarnaast verschenen ook meer uitgebreide studies van ondermeer J. Cornelissen en M. Cafmeyer, ⁽¹⁾ over de betekenis, het voortbestaan en de teloorgang van oude

begrafenisrituelen en volksgebruiken.

Een echte doorbraak kwam er pas in de jaren zeventig toen, in het kader van de mentaliteitsgeschiedenis, de houding van de mens tegenover de dood in een bepaalde periode en regio werd onderzocht. De lijvige publicaties van de Franse historici Ph. Ariès, M. Vovelle en P. Chaunu volgde, ⁽²⁾ kregen ondertussen veel navolging.

In België was het enthousiasme aanvankelijk eerder gering. De grootste aandacht voor de dood ging uit van licentiaatstudenten (kunst)geschiedenis bij de keuze van hun thésisonderwerp. Pas in 1985 werd te Leuven een expositie gewijd aan de Alexianen die steeds een belangrijke rol speelden bij begrafenis. In 1986-87 volgde het Gentse Museum voor Volkskunde met de tentoonstelling 'Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw'. De tentoonstelling in Koksijde (in 1995) en meer recent, het openen van vele begraafplaatsen voor het grote publiek tijdens de Open Monumentendag 2000, toont aan dat er nog steeds een ruime belangstelling is voor de dood in al zijn facetten. In plaats van de meer gebruikelijke sociologische of psychologische benadering werd gekozen voor een economische. Aan de hand van begrafenisrekeningen in de staten van goed werd getracht de bestaande rituelen op te sporen en hun kostprijs te berekenen. ⁽³⁾ De financiële

2. Voorbereiding van de begrafenis

2.1 De laatste Sacramenten

Wanneer de doodstrijd ten einde liep, werd de priester ontboden om, met de nodige ceremonie, de laatste sacramenten toe te dienen. Deze sacramenten waren uiterst belangrijk omdat de 'ewige zaligheid' slechts kon bereikt worden door hen die op het moment van hun overlijden in staat van genade verkeerden. Ze werden echter pas op het allerlaatste ogenblik toegediend om de zieke niet te verontrusten. (4)

De berechting bestond uit een sacramenteel deel (de biecht, het H. Oliesel en het viaticum of H. Teerspijze), gevolgd door een zegening en de gebeden der stervenden. (5)

Opdat al deze handelingen op een correcte en waardige manier zouden uitgevoerd worden, werd het 'Lofweerdig Broederschap der Berechting' of het 'Broederschap van het Heilig Sacrament' opgericht op het einde van de 17de eeuw. Alle leden, zowel mannen als vrouwen, moesten iedere berechting bijwonen en assisteren in de bediening. (6)

2.2 Het wassen, waken en kisten

Na het overlijden werd het stoffelijk overschot 'afgelegd'. Aanvankelijk bestond het liturgisch ritueel uit acht opeenvolgende handelingen: het strekken van de voeten (want de ziel verlaat geleidelijk het lichaam, te beginnen met

de voeten), het toedienen van het viaticum, het opvangen van de laatste adem, de zogenaamde reeuw en het geven van de laatste kus (als uiting van bovenna-tuurlijke liefde, dit werd verboden door het Concilie van Auxerre in 578); het sluiten van de ogen, het wassen, de balseming of zalving en tenslotte het kleeden en het opbaren tussen kaarsen en fakkels. Ondertussen werd er wierook gebrand en gebeden.

Vanaf 1614 begon de eigenlijke begrafenisritus in de kerkelijke liturgie met het overbrengen van het lijk naar de kerk. De heidense tradities, zoals het opvangen van de reeuw, bleven echter bestaan tot in de 19de eeuw. (7)

De dodenwake bestond in onze streken reeds voor de kerstening. Omdat men meende dat de ziel nog een tijd rond het lichaam bleef dolen, besloot men bij de overledenen te waken. Het kerstening van dit heidens gebruik gaf een nieuwe betekenis aan de dodenwaken: psalmen en hymnen werden gezongen ter uitdrukking van vreugde en hoop. Daarnaast waren er nog regionale gebruiken die de kerk tevergeefs bestreed. Het geloof dat het geweeklaag van de nabestaanden de ziel verhinderde terug te keren, en dat allerlei ludieke activiteiten de geest van de dode vermaakte zodat hij zich schikte in zijn lot, leidde vaak tot zeer luidruchtige dodenwaken.

De laatste handeling in het sterfhuis, was het kisten van de dode. Het gebruik

van een houten doodskest zou pas in de 17de eeuw algemeen worden, terwijl andere (oudere) tradities, zoals het in stro of in een wade wikkelen, voortleefden tot in de 19de eeuw.

Het wassen, waken en kisten werden meestal door twee tot vier buurvrouwen uitgevoerd tegen een vergoeding van 30 groten Vlaams per persoon.

2.3 Verwittigen van familie, buren en kennissen

Hiervoor werd een beroep gedaan op de lijkbidder en de 'knapen'.

Hoewel ze reeds voordien actief waren, werden de vrije lijkbidder in Gent pas officieel erkend door de koninklijke ordonnanties van 20 september 1734, 1 maart 1736 en 28 februari 1738. Deze bidders kunnen beschouwd worden als de eerste begrafenisondernemers. Behalve het bekend maken van het overlijden, namen ze de verdere organisatie van de begrafenis op zich en hielden ze een wekelijks register bij van het aantal overlijdens in de stad. ⁽¹⁰⁾

Geburen en gildeleden werden op de hoogte gebracht van het sterfgeval door de 'knapen' van de desbetreffende gebuurte of gilde. Deze 'knapen' fungeerden als boodschapper en beveldrager van de deken van de gebuurte of gilde tegen een jaarlijkse vergoeding aangevuld met supplementen voor speciale opdrachten. Voor het bekendmaken van een sterfgeval kreeg hij meestal 24 groten Vlaams. ⁽¹¹⁾

3. De begrafenis

3.1 De lijkstoet

Nadat het lijk een tijd thuis opgebaard had gestaan om aan familieleden en vrienden de gelegenheid te geven om het lichaam een laatste groet te brengen, werd het stoetsgewijs van het sterfhuis naar de kerk of het kerkhof gebracht. Naarmate de overledene hoger stond op de sociale ladder, nam de stoet in omvang en complexiteit toe. ⁽¹²⁾ De volgorde van de stoet was nauwkeurig bepaald: na de gilde- en broederschapsleden kwamen de psalmen zingende regulieren en seculieren (voornamelijk bedelmonniken), de kruisdrager en de priester voor de lijkbaar. ⁽¹³⁾ De kist werd ofwel gedragen door de gildeleden ofwel door de Alexianen, en omringd door kaarsen en toortsen die door weeskinderen werden vastgehouden. Tenslotte volgde het volk, volgens status en in stilte.

Het transport en de inhumatie van het lichaam was in handen van de Alexianen, aanvankelijk ook Matemanen, Lollards of Schokkebroeders genoemd.

Over hun ontstaan is weinig bekend. Aan de basis ligt een extrareguliere groep van vrome leken die een bedelbestaan leidden en niet gebonden waren aan een vaste woonplaats. Hun voornaamste taken waren ziekenverzorging en dodenbegrafenis. In 1537 en 1566 kregen ze geldelijke steun van de stad

Lijkstoet uit de 19de eeuw. Tekening van Picart (Parijs, Louvre)

Gent als dank voor bewezen diensten bij pest en andere besmettelijke ziekten en bij brandrampen. (¹⁴) Ook verwierven ze in de 16de eeuw het alleenrecht op begraven. Enkel voor kinderen, geestelijken en sommige bevoorrechte lieden mocht voor een begrafenis beroep worden gedaan op anderen. Dit begrafenis-

werk werd streng gereguleerd door de stedelijke overheid. Ze hadden een eigen tariefstelsel en hielden een register bij van hun werkzaamheden. (¹⁵) Na het besluit van Jozef II om de begraafplaatsen voortaan buiten de bebouwde kom in te richten, werd het dragen van het lichaam door de lange afstand

onmogelijk en werd de dode voortaan met een lijkkoets naar het kerkhof gevoerd.

Het loon van de Alexianen was in de meeste gevallen afhankelijk van het aantal toortsen en kaarsen die gebruikt werden. Dit aantal lag min of meer vast per dienst.

Via de begrafenisrekeningen hebben we een onderscheid kunnen maken tussen drie verschillende diensten: de kleine, de middelgrote en de grote dienst met respectievelijk vier, zes en acht toortsen tegen een vergoeding voor de Alexianen van gemiddeld 96, 108 en 144 groten Vlaams.

350

Louis De Clercq. "Een alexiaan d'aude costume, in het habijt ordinaire en gaende door de stad". Aquarellen, 249 x 193 mm (bron: DE CLERCQ (L.). *Costumen der religieuse ordens en geestelijke vergaderingen die binnen de stad Gend geweest zijn*, Gent, z.d. (begin 19de eeuw) (UB Gent, nr. G 13459/17 - cat. nr. 79)

3.2. De uitvaartplechtigheid

De uitvaart zelf vond normaal gezien plaats in de parochiekerk, maar kon ook, op verzoek van de overledene, gedaan worden in de kerk van een reguliere gemeenschap. In dat geval moest een 'redemptie', een soort schadevergoeding, worden betaald aan de parochiekerk. ⁽¹⁶⁾

De luister waarmee de ceremonie gepaard ging, hing hoofdzakelijk af van de sociale status en de financiële mogelijkheden van de overledene. Men kon

kiezen tussen de grote dienst met drie nocturnes of negen lezingen, de middelbare dienst met twee nocturnes of zes lezingen of een kleine dienst met één nocturne of drie lezingen. ⁽¹⁷⁾

Vooraf de kosten voor kaarsen en toortsen tijdens de plechtigheid waren aanzienlijk. Bovendien duurde een uitvaart niet lang genoeg om alle kaarsen op te branden.

Na de begrafenisplechtigheid werd vaak brood uitgedeeld aan de armen. De nabestaanden kochten hiervoor zelf een

hoeveelheid graan om brood te bakken en uit te delen aan de plaatselijke armen, in de hoop zo sneller vergiffenis voor hun zonden te krijgen. ⁽¹⁸⁾

3.3 De inhumatie

Theoretisch gezien bepaalt het canoniek recht dat (bijna) iedereen begraven moet worden op het kerkhof en bleef de kerkelijke overheid erop hameren dat het begraven in kerk of klooster verboden was. Vanaf het begin werden er echter uitzonderingen gemaakt en al vlug kon iedereen die kapitaalkrchtig genoeg was, zich van een plaats in de kerk (als gewijde grond het ideale graf) verzekeren. ⁽¹⁹⁾ Dit veroorzaakte uiteraard de nodige problemen zoals plaatsgebrek en de stank van de ontbindende lijken bij het openen van de graven. Vanaf de 18de eeuw werd dan ook steeds minder in kerken begraven tot het beruchte decreet van Jozef II (van 26 juni 1784) het begraven in en rond de kerken definitief verbood uit hygiënische overwegingen. Voortaan moest iedereen op het nieuwe kerkhof buiten de bebouwde kom worden begraven.

4. De rouw van de nabestaanden

4.1 De uitvaartmaaltijd

Na de begrafenisplechtigheid werden familieleden en vrienden uitgenodigd om deel te nemen aan een lijkmaal. Vooral in rurale gemeenschappen ont-aardde deze maaltijd regelmatig in een

ware braspartij. In de steden bleek het er veel soberder aan toe te gaan. Althans voor de stad Gent hebben we weinig of geen sporen teruggevonden van deze traditie.

4.2 De rouwkledij

Op het vlak van rouwkledij werd reeds in de 17de eeuw, in de tijdsgeest van de barok, een eerste hoogtepunt bereikt. Zwart werd in de steden de kleur van de rouw. ⁽²⁰⁾ Met de ordonnantie van 30 juni 1696, waarin nauwkeurig werd bepaald wie wat precies mocht dragen, trachtte de overheid een einde te maken aan de overdreven pracht en praal. Ondanks de vrij zware boetes die men riskeerde bij overtreding van deze bepalingen schijnen ze weinig succes te hebben gehad, want ze werden in de loop van de 18de eeuw driemaal herhaald (namelijk in 1720, 1754 en 1770) als een poging om de zware financiële lasten van het rouwen te drukken.

4.3 De zielemissen

Ter nagedachtenis van de overledene werden zielemissen opgedragen. Van oudsher waren er vier speciale rouwmissen: 'in die tertio' (op de derde dag na het overlijden), 'in die septimo' (op de zevende dag), 'in die trigesimo' (op de dertigste dag) en 'in die anniversario' (het jaargetijde). Dit gebruik gaat terug op oude heidense en joodse gewoonten. Men geloofde namelijk dat de ziel na het overlijden nog enige tijd op de

aarde rondzwierf. Dit kon drie, zeven of dertig dagen zijn, en soms zelfs een jaar. Pas wanneer het lichaam volledig vergaan was en een tweede plechtigheid had plaatsgevonden, kon de ziel voorgoed naar het hiernamaals vertrekken. Bij de kerstening werden aan deze gebruiken christelijke en bijbelse interpretaties gegeven. Zo verwijst de derde dag bijvoorbeeld naar de verrijzenis van Christus op de derde dag na zijn kruisdood, de sterfdag zelf werd gezien als de geboortedag van het eeuwige leven. ⁽²¹⁾

Om zich te verzekeren van de 'eeuwige zaligheid' in het hiernamaals werden regulieren, broederschappen, familieleden en liefdadigheidsinstellingen gevraagd missen voor hen te lezen, tegen een bepaalde vergoeding. In het testament werd een bepaald deel van de nalatenschap hiertoe vastgelegd. De climax werd ook hier bereikt tijdens de 17de eeuw met vaak een enorm aantal missen gaande van dertig voor de gewone man tot duizenden bij de meest gegoeden of zeer vrome personen.

In de rekeningen van de sterfhuizen vonden we enkel verwijzingen terug naar het vieren van een "dertigste" of een bepaald aantal missen, al dan niet op vraag van de overledene en verspreid over een aantal reguliere gemeenschappen en de parochiekerken. Blijkbaar was het in de achttiende eeuw niet meer gebruikelijk om ook op de derde en zevende dag een zielemis op te dragen.

Ook wat betreft het jaargetijde, een zielemis die tot op vandaag nog steeds gebruikelijk is, vonden we weinig terug. Het gebruik om op de dertigste dag een mis te vieren, lijkt bovendien sterk te verminderen. Ook de enorme aantallen van de 17de eeuw komen steeds minder voor.

Er zijn reeds verschillende verklaringen naar voren gebracht voor deze afnemende interesse. P. Chaunu schrijft deze evolutie aan het ontkersteningsproces toe. M. Vovelle stelt zich eerst de vraag of het niet kan gaan om een versobering en verinnerlijking van het geloofsleven maar ziet het uiteindelijk ook als een gevolg van een dechristianisatie. Voor Ph. Ariès zorgt de 'Verlichting' voor de mentale ontwrichting die de achttiende eeuw kenmerkt. Daarnaast duikt bij hem de term 'familiesentiment' op, een verklaring die hij niet afdoende kan verdedigen. Men heeft nu ten volle vertrouwen in enkele dierbare nabestaanden van wie de stervende verwacht dat zij zich volledig zullen inzetten voor zijn zieleheil.

5. De financiële impact van een begrafenis

Een begrafenis was, en is, een dure gelegenheid. Vrome overtuigingen, maar vooral ook sociaal prestige, speelden een belangrijke rol bij de keuze van een uitvaart. De volgende tabellen geven de gemiddelde prijs van een begrafenis voor een man en een vrouw

Tabel 1: De gemiddelde begrafenisonkosten voor een man (uitgedrukt in groten Vlaams)

Kerkdienst	Mannen						
	N	Begrafenisonkosten		Vermogen		%	
		\bar{x}	M	\bar{x}	M	\bar{x}	M
1720-1721							
Kleine	13	1.714	1.811	10.880	9.405	16	19
Middelbare	21	4.172	3.770	16.825	25.838	25	14,5
Grote	15	12.117	9.556	215.435	182.846	5,5	5
Totaal	49	6.001	5.046	81.047	72.696	7,5	7
1770-1771							
Kleine	21	1.938	1.696	18.032	14.076	10	12
Middelbare	20	4.457	4.330	47.550	32.259	9,5	13,5
Grote	5	17.847	14.373	212.964	166.733	8,5	8,5
Totaal	46	8.081	6.800	92.849	71.023	9	9,5

Legende:

M = mediaan N = aantal Staten van goed \bar{x} = rekenkundig gemiddelde

Tabel 2: De gemiddelde begrafenisonkosten voor een vrouw

Kerkdienst	Vrouwen						
	N	Begrafenisonkosten		Vermogen		%	
		\bar{x}	M	\bar{x}	M	\bar{x}	M
1720-1721							
Kleine	11	1.658	1.500	19.830	16.025	8,5	9,5
Middelbare	26	3.695	3.132	40.445	19.772	9	16
Grote	14	12.075	10.031	126.108	67.118	9,5	15
Totaal	51	5.809	4.888	62.128	34.305	9	14
1770-1771							
Kleine	20	1.609	1.510	8.147	5.433	20	28
Middelbare	28	4.234	3.663	62.733	46.254	7	8
Grote	6	12.605	11.131	367.335	352.416	3,5	3
Totaal	54	6.149	5.435	146.072	134.701	4	4

(uitgedrukt in ponden Vlaams). Deze bedragen werden vervolgens geplaatst tegenover het gemiddelde vermogen van de tijdgenoot. Om de extremen te vermijden, werd ook telkens de mediaan genomen.

Hieruit kunnen we besluiten dat een begrafenis in de loop van de achttiende eeuw duurder is geworden. Er werd steeds meer uitgegeven voor een man dan voor een vrouw, wat meteen de ondergeschikte positie van de vrouw bevestigt. De prijsverschillen tussen de verschillende kerkdiensten waren zeer groot. Vooral bij de grote dienst kwamen indrukwekkende bedragen voor die vaak slechts een peulschil betekenden ten opzichte van het vermogen van het sterfhuis. Het is dan ook logisch dat de financiële last van een sterfgeval het zwaarst doorwoog bij de minst gegoe-den die zich amper enige luxe konden veroorloven.

Om een idee te krijgen van wat deze bedragen precies betekenden voor de achttiende-eeuwse Gentenaar, zou het ideaal zijn om voor iedere sociale laag van de bevolking een typerend beroep naar voor te brengen, waarvan de jaarwedde is gekend. Bij gebrek aan gegevens, moeten we ons beperken tot het loon van een ongeschoolde arbeider. Als we aannemen dat zijn dagloon 26 groten Vlaams bedroeg, ⁽²²⁾ dan moest hij in de jaren 1720-21 voor een kleine dienst, voor een man, 66 à 70 dagen

werken; in de periode 1770-71 65 à 74,5 dagen. Voor de begrafenis van een vrouw met een kleine kerkdienst betekende dit in de eerste periode 58 à 64 dagen arbeid en in de tweede 58 à 62 dagen. Of dus, meer dan twee maandlonen! Zeker in het Ancien Régime was dit een zeer zware last. Het gezinsbudget werd nog grotendeels opgeslorpt door de primaire levensbehoeften, waardoor er weinig gelegenheid was om te sparen, en door het hoge sterftcijfer uit die tijd kon de dood op korte tijd meerdere keren toeslaan in hetzelfde gezin.

6. Invloed van de 'verlichting'(?)

In hoeverre kan men spreken van een invloed van het 'rationele denken' dat opgang maakte in de achttiende eeuw? Eén van de kenmerken van de 'Verlichting' zou de verminderde invloed van de kerk zijn, en dus ook een verminderde godsdienstzin bij de bevolking. In dat geval zou men waarschijnlijk minder geld spenderen aan religieuze aangelegenheden zoals de begrafenis. Voordien werd reeds aangetoond dat dit niet het geval was, een begrafenis werd zelfs duurder. In dit opzicht is echter niet alleen het totaal van de onkosten van belang, maar vooral ook de specificatie ervan. Werd dit geld gebruikt voor het zieleheil of voor sociaal vertoon, en is hierin een evolutie merkbaar? Hiertoewerden de funeralia opgedeeld in drie groepen: de onkosten voor het zieleheil.

de noodzakelijke en de luxe-uitgaven. In de eerste groep zitten de prijzen voor de 'goddelijke dienst' en het waslicht vervat. De noodzakelijke uitgaven bestaan uit de doodskist; het loon van de afleggers, de bidders, de Alexianen, de grafmaker en de knapen; en de doodschuld. ⁽²³⁾ De zielemissen, de broodbedelingen, de rouwkledij, het lijkmaal en alles wat te maken heeft met de proces-sie, worden beschouwd als luxe-uitgaven. Deze 'luxe' was weliswaar bedoeld ter bevordering van het zieleheil, maar kon niet door iedereen worden betaald. Bovendien werd deze pracht en praal voornamelijk gebruikt om het belang van de overledene en zijn/haar familie te benadrukken.

Algemeen gezien, en zonder rekening te houden met de verschillen per kerkdienst, stellen we vast dat bij de begrafenissen van een vrouw steeds meer wordt besteed aan het zieleheil dan bij de mannen, ten nadele van de luxe. Bij de noodzakelijke onkosten is er weinig onderscheid. Na vijftig jaar is het aandeel van het zieleheil gedaald bij de mannen maar gestegen bij de vrouwen, terwijl het procentuele aandeel van de noodzakelijke uitgaven zo goed als gelijk is gebleven. Dit lijkt ons onvolgende om reeds te kunnen spreken van een echte dechristianisatie. Vooral omdat nog steeds meer dan de helft van de uitgaven naar de geestelijkheid, ⁽²⁴⁾ en we niet kunnen nagaan in welke mate de luxe-uitgaven al dan niet

oprecht bedoeld waren om zich te verzekeren van de 'eeuwige gelukzaligheid'. Wanneer we deze evolutie bovendien nauwkeuriger per kerkdienst bekijken, vallen de volgende tendensen op: het deel van de noodzakelijke uitgaven blijft vrij constant, in tegenstelling tot de twee andere uitgaveposten. Bij de mannen stijgt de luxe ten koste van het zieleheil in de kleine en grote dienst, in de middelbare dienst zien we juist een omgekeerde beweging. Bij de vrouwen stijgt het aandeel van het zieleheil dan weer enkel bij de grote dienst en primeert de luxe nooit op het zieleheil. In de periode 1720-1721 vinden we bij beide geslachten het hoogste percentage van het zieleheil bij de kleine kerkdienst (en dus de lagere bevolkingsgroepen), in de tweede periode bij de middelbare dienst (de middengroepen). Deze evolutie sluit aan bij de uitspraak van de deken van Bergen dat de godsdienst in de steden het meest aanhang kende bij de middenklasse en niet bij de armen, noch bij de rijken. ⁽²⁵⁾

7. Besluit

Elke begrafenis bracht heel wat ontwikkelingen en financiële lasten met zich mee. De diepe kloof tussen arm en rijk komt dan ook duidelijk tot uiting in het begrafenisritueel, dat steeds werd aangegrepen om een laatste maal de sociale positie van de overledene te bevestigen. Niet alleen de verschillende kerkdiensten maar ook allerlei prestigieuze

zaken zoals de lijkstoet of het al dan niet begraven in een kerk of klooster, weerspiegelen de sociale hiërarchie.

Wat de invloed van de 'Verlichting' op het begrafeniswezen betreft, is er toch een lichte achteruitgang waar te nemen in het aandeel van het bedrag dat werd betaald aan de priester en kerkfabriek. Dit wijst in de richting van een dalende invloed van de kerk, maar de religieuze overtuigingen primeren nog op de aardse zaken. Het zal pas in de 19de eeuw zijn dat er een duidelijke wijziging in de samenstelling van de funeraire rekening optreedt.

De meest drastische verandering in het begrafenisritueel is het verbod op het begraven in kerken of kloosters en het verplaatsen van de kerkhoven buiten de stad. Deze beslissing werd wel geïnspireerd door het rationele denken van de 'Verlichting' én werd zonder veel protesten aanvaard door de Gentse bevolking. Door het bannen van de doden uit de gemeenschap op het einde van de 18de eeuw, werd echter een evolutie ingezet die uitmondde in de hedendaagse situatie waarin de dood zoveel mogelijk wordt verborgen en de rol van de kerk tot een minimum is herleid.

NOTEN

- 1 CAFMEYER (M.). *Van doopt tot uitvaart. Een kijk op het volksleven in het noordoosten van West-Vlaanderen*. Brugge, 1958, 176 p.; CORNELISSEN (J.). Doods-, Begrafenis- en Rouwgebruiken. *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, III, 1940, p. 5-58.
- 2 ARIES (P.). *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1987, 677 p. (oorspr.: *L'Homme devant la mort*, vertaald uit het Frans door drs. R. Th. de Roo-Raymakers); CHAUNU (P.). *La mort à Paris, 16e, 17e et 18e siècles*. Parijs, Fayard, 1978, 543 p.; VOVELLE (M.). *La mort en l'Occident de 1300 à nos jours*. Parijs, Gallimard, 1983, 793 p.
- 3 Staten van goed zijn boedelbeschrijvingen van personen die bij hun overlijden minderjarige erfgenamen nalieten. De bezittingen van de overledene werden nauwkeurig opgetekend om zo de rechten van de kinderen te beschermen. Door dit opzet komt een deel van de bevolking niet aan bod: alleenstaanden, gehuwde personen zonder kinderen of met alleen meerderjarige erfgenamen, reguliere geestelijken en de armen die onvoldoende of geen bezit hadden om geïnventariseerd te worden. Omwille van de grote omvang van deze bron werden er 2 steekproeven genomen: uit de periodes 1720-21 en 1770-71 werden steeds 100 staten van goed doorgenomen.
- 4 CLOET (M.), COLLIN (L.), BOUDENS (R.) e.a. *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*. Gent, 1991, p. 192-194.
- 5 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILANDER (V.). *Rendez-vous met Magere Hein. Doods-en rouwgebruiken in de 19de eeuw*. Tentoonstelling 31/10/86 – 25/1/87. Museum voor Volkskunde, Gent, 1986. Stad Gent – Dienst voor culturele zaken, p. 16.
- 6 BISSCHOPPELIJK ARCHIEF GENT, Acta episcopatus, Register XXXIII, 63v-66r.

- 7 PIETERS (J.). *Doods-, begrafenis- en rouwgebruiken in het arrondissement Dendermonde*. Gent, Bond der Oostvlaamse Folkloristen, 1960, p. 17-18.
- 8 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 21.
- 9 Id., p.27.
- 10 *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*. Troisième série, 1700 - 1794, Brussel, 1860-1941, deel IV, p. 559-562.
- 11 DECAVELE (J.). *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw*. Gent, Kon. Verbond der Gebuurtekenijen, 1992, p. 32-36.
- 12 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 54.
- 13 PASTURE (P.). *Sterven te Leuven in de 18de eeuw*. Leuven, KUL (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985 (Prom.: Prof. Dr. M. Cloet), p. 144.
- 14 *Werken van barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Leuven, Stedelijk museum Vander Kelen-Mertens, 1985, p. 17-28.
- 15 DE POTTER (F.). *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*. Gent, 1893, deel VII, p. 283.
- 16 *Recueil des Ordonnances...*, Op.Cit., p. 520-522
- 17 DE BROUWER (J.). *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796*. Dendermonde, 1975, deel I, p. 302.
- 18 VAN BOST (Frans). De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw). *Oostvlaamse Zanten*, LXXIII, 1998, p. 104.
- 19 MEILLANDER (V.). *De studie van de doodschuld te Middelburg in een comparatief kader (17de - 18de eeuw)*. Gent, RUG (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984 (Prom.: Prof. Dr. C. Vandenbroeke), p. 53-54.
- 20 HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.), MEILLANDER (V.), Op.Cit., p. 31.
- 21 Id., p. 78-79.
- 22 SCHOLLIERS (E.), VERLINDEN (C.), e.a. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II (XIVe-XIXe eeuw)*. Brugge, De Tempel, 1965, p. 421 en 432.
- 23 De doodschuld was een bepaalde som die bij het overlijden moest betaald worden aan de deken van de gemeente, gilde of broederschap waartoe men behoorde.
- 24 Vandaag bedraagt dit aandeel minder dan 10% (VANDENBROEKE (C.). *Parochieregisters als bron voor de studie van sociale stratificatie*. In : *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Studia Historica Gandensia, 1983, 257, p. 77-78).
- 25 CLOET (M.). *Het gelovige volk in de 18de eeuw*, in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, deel 9, p. 412. °